

نقش حسین بن سعید در انتقال تراث امامیه*

□ محمد تازه مرد^۱

□ مهدی غلامعلی^۲

چکیده

وجود احادیث متعدد در کتاب‌های حدیثی شیعه حاصل تلاش رویان پر تلاش امامیه است. برخی از رویان همچون حسین بن سعید اهوازی با ابداعات ویژه خود توانسته‌اند در این راستا نقش ویژه‌ای ایفا کنند. این نوشتار در پاسخ به این مسئله سامان یافته است که حسین بن سعید در جهت حفظ، نشر و انتقال تراث امامیه، چه نقشی داشته است؟ وی که از اصحاب امامان متأخر است توانسته بخش قابل توجهی از تراث امامیه را از سده دوم به سده سوم هجری منتقل کند. در این مقاله با روش کتابخانه‌ای، فهرس و کتاب‌های رجال بازخوانی شد و روشن شد که حسین بن سعید با چهار شیوه متفاوت در انتقال تراث مؤثر بوده است. روش نوآورانه در سبک نگارش مجموعه حدیثی و حضور فعال در انتقال ۱۱ کتاب حدیثی رویان و بزرگان امامیه از جمله اقدامات علمی او است. به گونه‌ای که عملکرد تألیفی وی به‌عنوان شاخص و معیار سنجش اعتبار در بین آثار مؤلفین مشهور بوده است. همچنین وی در استاد‌گزینی و شاگرد‌پروری بسیار توانمند بوده است به گونه‌ای که گروهی از مشایخ مورد وثوق همچون

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۰۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۶.

۱. دانشجوی دکتری، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

(نویسنده مسئول) tazehmard68@iran.ir

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه قرآن و حدیث. mahdigh53@gmail.com

اصحاب اجماع از اساتید وی هستند. شناخت دقیق و صحیح نقش والای ایشان در انتقال تراث امامیه، به صاحبان فن و فقیهان کمک می‌کند تا بتوانند از روایاتی که حسین بن سعید با تحمل مشقات و سختی‌های فراوان و از راه صحیح و معتبر نقل نموده در استنباط احکام شرعی و به‌دست آوردن معارف مذهب تشیع در موضوعات مختلف بهره ببرند.

واژگان کلیدی: حسین بن سعید اهوازی، تراث امامیه، کتاب‌های سی گانه، جامع نگاری، نوآوری در روش تدوین کتب، اصحاب اجماع.

مقدمه

از شخصیت‌های مهم علوم حدیثی که توفیق داشته با سفرهای فراوان و تحمل مشقات و رنج‌ها، بیش از ۵۰۲۶ روایت^۱ را از کوفه و بغداد و دیگر مراکز مهم علمی به شهرهای اهواز و قم منتقل کرده، حسین بن سعید اهوازی بوده است.

او در اکثر میدان‌های علمی همچون تفسیر، علوم قرآن، تاریخ و آثار مناقب، اخلاق و به‌ویژه فقه دارای تخصص و وسعت نظر بوده است به گونه‌ای که علاوه بر علماء شیعه، برخی از عالمان اهل سنت را نیز به اعتراف واداشته است.

ایشان در جهت عمق بخشیدن به دانش و معرفت خویش از محضر استادانی بزرگ که در رأس آنها امامان معصوم علیهم‌السلام قرار داشتند، نهایت بهره را برده و با به‌کارگیری شاگردان برجسته، این تراث گران‌بهاء را حفظ و منتشر نموده است.

در مورد شخصیت برجسته ایشان در کتاب‌های کهن رجال بسیار تمجید شده که ما برخی از آنها را به‌عنوان نمونه می‌آوریم و از آوردن توصیفات همه کتاب‌های رجال، در این مقاله صرف نظر می‌کنیم:^۲

کشی در ذیل معرفی علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری می‌نویسد: «ابو عمرو

۱. خوئی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، ۲۶۸/۶. اما با جستجو در نرم افزار «درایة النور»، تعداد روایات ایشان در کتب اربعه به بیش از «۵۸۶۶» حدیث می‌رسد.

۲. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید: نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی، رجال النجاشی، ۱۷۱/۱، شماره ۱۳۵؛ ابن داود حلّی، حسن بن علی، رجال ابن داود، ص ۸۰؛ اردبیلی غروی، محمد بن علی، جامع الرواة، ۲۴۱/۱؛ ابوالفرج محمد بن اسحاق ندیم معروف به ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۷۷ و ...

گفت: فضل و پدرش و... و حسن و حسین پسران اهوازی و... از او (علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری) روایت کرده‌اند که همگی از راویان عادل و مورد وثوق و از ثقات علماء می‌باشند».^۱

شیخ طوسی در کتاب فهرست می‌گوید: «حسین بن سعید بن حماد بن مهران اهوازی از موالیان حضرت علی بن الحسین علیه السلام و مورد وثوق علماء و ثقه می‌باشد. از امام رضا و امام جواد و امام هادی علیهم السلام روایت نقل نموده است».^۲

علامه حلی در کتاب خلاصة الأقوال می‌گوید: «حسین بن سعید بن حماد بن مهران اوازی از موالیان حضرت سید الساجدین علیهما السلام ثقه، عین و مورد اعتماد، دارای شخصیت بلند مرتبه و جلیل القدر می‌باشد».^۳

حسین بن سعید و برادرش حسن بن سعید اگرچه هر دو از بزرگان امامیه در علوم مختلف و عالمان شناسای شیعه هستند اما به نظر می‌رسد از مهمترین ویژگی‌های این دو نفر - و به ویژه حسین - انتقال تراث حدیثی پیشینیان به پسینیان بوده است. حسین بن سعید برای انتقال تراث در چهار جبهه تلاش کرد: دریافت حدیث، تألیف کتب، تربیت شاگردان مروّج و حضور فعّال در انتقال تراث دیگران. در پژوهش پیش رو نقش حسین بن سعید را در چهار عرصه پیش گفته، بررسی و عملکرد او را به نظاره می‌نشینیم:

۱. انتخاب و أخذ روایت از محدّثان برجسته علوم حدیثی.

۲. تألیف کتاب جامع.

۳. تربیت شاگردان مروّج و ممتاز.

۴. حضور فعّال در انتقال تراث دیگران.

۱- انتخاب و أخذ روایت از محدّثان برجسته علوم حدیثی

حسین بن سعید در راستای حفظ و نشر تراث امامیه، سعی و تلاش فراوان نموده و

۱. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)، ۷۹۶ / ۲، شماره ۹۷۹.

۲. همان، الفهرست، ص ۱۱۲، شماره ۲۳۰.

۳. حلی معروف به علامه، حسن بن یوسف بن علی بن مطهر، خلاصة الاقوال، ص ۱۱۴.

زحمات طاقت فرسایی را متقبل شده تا محضر مشایخ برجسته و علماء بزرگ شیعه را درک کند و از آنان اخذ حدیث نماید. انتخاب استادان طراز اول و تلمذ و اخذ حدیث از آنان، نشان از اهتمام ویژه ایشان به حفظ و حراست از این میراث و منبع ارزشمند معارف اسلامی و انتقال آن به نسل‌های آینده دارد. برای اثبات این مدعا، تمام اساتید وی را جستجو کرده‌ایم. سپس به جهت رعایت اختصار، پنج تن از کسانی که حسین بن سعید بیشترین نقل احادیث را از آنان داشته را انتخاب کرده، زندگی و حالات و ویژگی‌هایشان را مورد بررسی و کنکاش قرار داده و نتیجه را به صورت خلاصه و ترتیب بیان می‌کنیم:

۱-۱- فَضَالَةَ بْنِ أَيُّوبَ

برخی از رجالیان شیعه وی را از اصحاب اجماع می‌دانند (خوئی، ۱۴۰۳: ۱۳/۲۷۲)، فضاله جزء اصحاب امام کاظم و امام رضا علیهما السلام محسوب شده (طوسی، ۱۴۷۱: ۳۴۲ و ۳۶۳)، و عالمان بزرگ رجالی همچون نجاشی، علامه حلی و دیگران، بر وثاقت، علم و دیانت وی تأکید کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۱۰؛ حلی، ۱۴۰۲: ۲۳۰).

آیت الله جعفر سبحانی او را یکی از محدثان بزرگ و فقیهان صاحب نام تاریخ علم حدیث برشمرده که در حدود ۱۳۰۷ حدیث از وی برجای مانده است (سبحانی، بی‌تا: ۴۴۵-۴۴۴).

بیشتر روایاتی که از وی نقل شده پیرامون بیان احکام و مسایل فقهی است. چه بسا حسین بن سعید در اینکه بیشترین روایاتی که نقل کرده در موضوع فقه است، تحت تأثیر استاد خویش، فضاله بن ایوب بوده است. انتخاب نمودن چنین استاد برجسته‌ای و نقل ۹۲۲ روایت از ایشان، نشان از حُسن انتخاب و جدیت حسین بن سعید در نگهبانی از تراث حدیثی امامیه است.

۱-۲- مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَيْرٍ

محمد بن ابی‌عمیر زیاد بن عیسی آزدی، معروف به ابن ابی‌عمیر، محدث امامیه و

۱. این عدد و آمار و ارقامی که بعداً می‌آید را از نرم افزار «درایة النور» وابسته به مرکز کامپیوتری علوم اسلامی نور، بدست آورده‌ام.

از اصحاب اجماع، در قرن سوم قمری است. ولادت وی را بین سال‌های ۱۲۵ تا ۱۳۵ هجری قمری در بغداد و وفات ایشان را در سال ۲۱۷ هجری قمری گفته‌اند (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۲۶-۳۲۷).

ابن ابی عمیر محضرامام رضا و امام جواد علیهما السلام را نیز درک و از امام هشتم علیه السلام مستقیماً روایت کرده است (طوسی، ۱۴۷۱: ۲۶۶). وی در نزد خاصه و عامه جایگاه مهمی دارد. بنابر گفته شیخ مفید معتمدترین و زاهدترین مردم زمانه خود بوده است. جاحظ، ادیب و عالم معتزلی، ابن ابی عمیر را از تندروترین مشایخ شیعه می‌شمارد. وثاقت ایشان به حدی است که روایات مُرسَل که در آنها، سلسله سند ذکر نشده است را نیز نقل کرده ولی با این حال مورد اعتماد رجالیان و علمای بزرگ شیعه است و درباره اش گفته می‌شود: مرسلات ابن ابی عمیر مثل مُسنداتش مورد پذیرش است. شیخ طوسی در «الْعُدَّة فِي اصول الفقه» در باب تعادل و ترجیح می‌گوید: «اگر یکی از راویان، خبر خود را با اسناد و دیگری با ارسال ذکر کرده باشد، در راوی خبر مُرسَل دقت می‌کنیم، هرگاه وی از کسانی باشد که فقط از ثقه نقل می‌کنند، این دو خبر بر یکدیگر ترجیح ندارند. از این روست که امامیه بین روایات محمد بن ابی عمیر، صفوان بن یحیی و... با روایات مُسندی که دیگران نقل می‌کنند فرقی قائل نمی‌شوند» (طوسی، ۱۴۷۱: ۱۵۴/۱).

علاقه و اهتمام وی به روایات ائمه علیهم السلام به حدی است که ۱۰۰ کتاب از کتب اصحاب امام صادق علیه السلام را روایت کرده است. علاوه بر آن، ۹۴۱ کتاب را نیز تدوین نموده است (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۲۷).

حسین بن سعید از این استاد پُرکار امامیه، ۶۸۱ روایت نقل کرده است.

۳-۱- صفوان بن یحیی

کنیه ایشان ابو محمد است (همان) وی فروشنده پارچه‌ای ظریف به نام سابری بود و از همین رو به بیاع سابری مشهور شد.

پدرش، از اصحاب امام صادق علیه السلام و خود او از راویان امام کاظم، امام رضا و امام جواد و وکیل حضرت امام هشتم و امام نهم علیهما السلام بوده و از اصحاب اجماع می‌باشد.

صفوان از شخصیت‌های بسیار بزرگ تاریخ تشیع و از جمله فقیهان و محدثان بی نظیر است که از بیش از ۱۴۰ تن از اصحاب ائمه علیهم‌السلام روایت نقل کرده است (اردبیلی غروی، ۱۴۰۳: ۴۱۳-۴۱۷).

حسین بن سعید از این استاد عالم و زاهد خویش، ۶۷۶ (نرم افزار درایة النور) روایت نقل کرده است.

۱-۴- حماد بن عیسی جُهَنی

حماد با امام صادق، امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم‌السلام معاصر بوده است. با توجه به سنّش در هنگام وفات، احتمالاً بین سال‌های ۱۱۰ تا ۱۲۰ متولد شده و در نتیجه با امام صادق علیه‌السلام، هم عصر بوده است.

بنا به گفته علامه حلّی، وی اهل دقت و احتیاط در نقل حدیث بوده، به همین سبب با اینکه از امام صادق علیه‌السلام هفتاد حدیث شنیده بوده، برای اطمینان، به نقل بیست حدیث بسنده کرده است.

رجالیان شیعه او را با صفاتی چون ثقه و صدوق ستوده‌اند. حسین بن سعید از این عالم برجسته علوم حدیثی، بیش از ۵۴۰ (همان)، روایت نقل نموده است.

۱-۵- نصر بن سويد

نصر از راویان مورد وثوق امامیه بوده که در شهر کوفه می‌زیسته است. شیخ طوسی وی را از جمله یاران امام هفتم حضرت موسی بن جعفر علیه‌السلام به‌شمار می‌آورد و دارای کتاب است.

در کتاب رجال نجاشی، نامی از نصر (با نقطه حرف ضاد)، بن سويد نیامده اما از نصر (با حرف صاد)، بن سويد مطالبی آمده که احتمالاً، نصر محرف نصر باشد^۱. البته محقق شوشتري در قاموس الرجال می‌نویسد: عنوان نصر که نجاشی آورده، تصحیف نسخه نیست؛ زیرا آن را بین عنوان نصر بن قابوس و نصر بن مزاحم آورده است. و

۱. محتمل است نصر در سند مصحف، النصر (بن سويد) باشد که در معانی الاخبار: ۲۹۹/۵ و کتاب زهد حسین بن سعید: ۶۵/۱۷۲ از محمد بن هاشم روایت کرده است، در وثاقت نصر بن سويد بحثی نیست. کتاب نکاح، آیت الله شبیری زنجانی؛ ۱۱/۳۹۴۰.

صحیح عنوان نصر بن سعید است که مورد اتفاق می‌باشد (شوشتری، ۱۴۱۰: ۳۶۵/۱۰). نجاشی می‌نویسد: «او اهل کوفه، ثقه، صحیح الحدیث می‌باشد و به بغداد منتقل شده است. حسین بن سعید از ایشان، ۵۶۵ (نرم افزار درایة النور)، روایت نقل کرده است. جستجو و انتخاب چنین مشایخ برجسته‌ای حتی با تحمّل زحمات سفرهای طاقت فرسا در آن زمان‌ها، از اهتمام ویژه حسین بن سعید در دست یابی به احادیث ائمه از طریق معتبر و صحیح و امانت دار بودن ایشان در انتقال این تراث گران سنگ امامیه برای نسل‌های آینده، خبر می‌دهد.

۲- تألیف کتاب جامع

آنچه حسین بن سعید را در بین دیگر راویان حدیث، متمایز ساخته و جایگاه ویژه‌ای به او بخشیده و کتاب‌های او را در بین دیگر کتب شاخص قرار داده، نگاه و نگرشی نو در تبویب کتاب و روش جدید در نگاشتن مجموعه سی گانه حدیثی است که از چشمه جوشان معارف حقّه و الهیة اهل بیت علیهم‌السلام سرچشمه می‌گیرد.

۲-۱- نوآوری در تدوین مجموعه حدیثی

در سالیان آغازین حیات اسلام و اهتمام جدی ائمه اطهار به حفظ و ثبت احادیث نبوی و ولوی، اصحاب ایشان تمام تلاش خود را برای جمع آوری و تدوین کتب حدیثی به کار گرفتند. در اواخر قرن دوم هجری قمری مجموعه‌های موضوعی و منظم حدیثی گردآوری شد. یکی از این مؤلفین، حسین بن سعید اهوازی است که به‌عنوان یک جامع نگار، مصنفات خود را در سی کتاب با سی عنوان به‌صورت شیوه‌ای نو و منحصر به فرد، تدوین نموده است.

با اینکه قبل از وی، راویان دیگری هم صاحب تألیفات سی گانه و حتی بیشتر مثل محمد بن ابی عمیر که هشتاد کتاب داشته، بوده‌اند؛ اما روش نوآورانه حسین بن سعید در نگارش مجموعه حدیثی، ملاک اعتبار و سنجش کتب دیگر مؤلفین و پیشینیان وی حتی استادش، صفوان بن یحیی قرار گرفته است به‌گونه‌ای که شیخ طوسی در وصف کتاب‌های صفوان اینگونه گفته است: «ایشان کتاب‌های زیادی نگاشته‌اند بسان

نگاشته‌های حسین بن سعید» (طوسی، ۱۴۷۱: ۱۴۵).

در اینجا اسم چند تن از علمای برجسته علوم حدیثی که روش ایشان را مورد استفاده قرار داده‌اند را ذکر می‌کنیم: حسن بن محمد بن سماعه کوفی، علی بن حاتم قزوینی، یونس بن عبد الرحمان، علی بن مهزیار و....

شاید علت شاخص بودن روش تألیف کتب حسین بن سعید، نظم و ترتیب خاص ایشان در تألیفاتش و نگارش مجموعه‌ای (ما بین دو جلد) بوده است که سال‌های بعد نیز الگوی محدثین و جامع نگاران بزرگی همچون محمد بن یعقوب کلینی قرار گرفته است.

۲-۲- اعتبار کتب حسین بن سعید نزد عالمان شیعی^۱

تألیفات حسین بن سعید در بین علمای رجالی و علوم حدیثی شیعه از جایگاه والایی برخوردار است به نحوی که کتاب‌های وی مقیاس برای معرفی مؤلفان با چنین خصوصیتی بوده است. امری که در خصوص تعداد آثار (و یا شاید نام و کیفیت آثار)، وی، مد نظر نجاشی و شیخ طوسی بوده که تألیفات برخی عالمان را بسان سی نگاشته حسین بن سعید دانسته‌اند مثلاً شیخ طوسی در معرفی محمد بن اورمه نقل کرده است: «ابو جعفر ابن بابویه گفته است: محمد بن اورمه را به غلو متهم کرده‌اند لذا هر آنچه در کتاب او آمده اگر در کتاب‌های حسین بن سعید و غیره نقل شده است، مورد اعتماد است و قابلیت فتوا دادن را دارد. اما هر آنچه که فقط او نقل کرده و کسی مثل حسین بن سعید نقل نکرده است، عمل به آن جایز نیست و مورد اعتماد نیست» (همان: ۲۲۰).

نجاشی عالم شیعی و رجالی بزرگ در مورد میزان اعتبار کتاب‌های حسین بن سعید می‌گوید: «کتاب‌های پسران سعید، کتاب‌های گران‌قدر و نیکوئی است که مورد عمل صاحبان فتوا قرار می‌گیرد و سی کتاب می‌باشد».

شیخ صدوق کتاب‌های حسین بن سعید را در شمار کتاب‌های مشهور می‌داند و روایات آن کتاب‌ها را مورد تکیه گاه علماء و منبع و محل رجوع بزرگان و محدثین بر

۱. برای مطالعه بیشتر به مقدمه کتاب الزهد للحسین بن سعید با تحقیق مهدی غلامعلی، ص ۲۱ تا ۲۴ مراجعه نمایید.

می‌شمارد (صدوق، بی‌تا: ۳/۱).

با مراجعه به کتاب‌های رجال مخصوصاً کتاب رجال نجاشی این نتیجه حاصل می‌شود که تعداد کمی از کتاب‌های مصنفین و محدثین چنین ویژگی‌ای را دارا هستند که کتاب‌هایشان مورد قبول و عمل علماء قرار گیرد^۱.

صاحب کتاب «اصول علم رجال» در مقام توصیف کتاب‌های حسین بن سعید می‌گوید: «پس کتاب‌های آن نویسندگان (مثل حسین بن سعید و... که جزء کتاب‌هایی است که علماء بر طبق آنها عمل کرده‌اند)، از مؤلف تا امام معتبر می‌باشد و هیچ نیازی به بررسی سند آنها نیست به گواهی عمل اصحاب به آن کتاب‌ها یا تصحیح سندی روایات آن کتاب‌ها توسط علماء...».

۲-۳- مصنف کتاب‌های سی گانه

در اینکه کتاب‌های سی گانه، تالیف و تصنیف چه کسی است؟ دو نظر وجود دارد.

۱. نجاشی، کشی و ابن ندیم می‌گویند: تالیف کتاب‌ها حاصل تلاش مستمر و مشارکت دو برادر یعنی حسن و حسین پسران سعید اهوازی می‌باشد. بنابراین شاید از همین جهت نجاشی اسامی کتاب‌های سی گانه را تحت عنوان نام حسن بن سعید آورده است.

۲. مؤلف قاموس الرجال: کتاب‌ها را فقط منتسب به حسین بن سعید می‌داند.

مشهور در بین علماء هم، همین نظریه می‌باشد. مرحوم شوشتری پس از بررسی و مقایسه سخن شیخ طوسی و نجاشی اینگونه می‌گوید:

«آنچه که از کتاب فهرست شیخ طوسی به دست می‌آید این است که مصنف کتاب‌های سی گانه، حسین بن سعید است و حسن فقط راوی اخبار و روایات آن کتاب‌ها بوده است؛ نه اینکه در تدوین کتاب‌ها مشارکت داشته باشد. و لذا در کتاب خویش گفته است: «له ثلاثون کتاباً»؛ یعنی برای حسین بن سعید، سی کتاب است.

۱. از جمله کسانی که کتاب‌هایشان مثل حسین بن سعید از چنین امتیازی برخوردار است: عبیدالله بن علی حلبی و یونس بن عبد الرحمن می‌باشند. رجوع شود به مقدمه کتاب الزهد للحسین بن سعید، با تحقیق مهدی غلامعلی، ص ۳۳.

(و از ضمیر مفرد «ه») استفاده کرده نه ضمیر تثنیه «هما» که شامل هر دو برادرشود)، و در معرفی چهره حسن بن سعید گفته است: «حسن تمام اخباری که برادرش حسین در کتاب هایش تصنیف کرده است را از همه شیوخ و اساتید او نقل می‌کند و علاوه بر نقل روایات کتاب‌های حسین، از زرعه بن سماعه هم نقل روایت می‌کند و این اختصاص به حسن دارد و حسین هر جا از زرعه روایت نقل کرده توسط برادرش حسن بوده است. اما در بقیه موارد، اساتید آنها یکی است که در معرفی حسین بن سعید در آینده، کتاب‌های او را هم ذکر خواهیم کرد و خواهیم گفت که طریق به روایت هر دو برادر، یکی است». آنچه اقرب به حق به نظر می‌رسد و نزدیک به حقیقت است، همین سخن شیخ طوسی است که از کتاب «الفهرست» او فهمیده می‌شود و با کلام مشهور هم سازگاری دارد.

اما آنچه در کتاب رجال کشی آمده است که گفته: «و یقال: إنّ الحسن صنّف خمسين مصتفاً» (طوسی، ۱۴۷۱/۲: ۸۲۷). یعنی گفته می‌شود که حسن ۵۰ تصنیف و کتاب داشته است. به نظر می‌رسد که لفظ حسن محرف لفظ حسین باشد، به حسب کثرتی که در نسخه کُشی دارد (و منظور کُشی در آن کلام، حسین بوده که توسط نسخه برداران از کتاب کُشی، تبدیل به نام حسن شده است)؛ چرا که اُحدی قائل نیست که حسن به تنهایی دارای ۵۰ کتاب و اثر بوده باشد. گواه بر این ادعای تحریف، سخن شیخ طوسی بود که بیان شد و علاوه بر آن، سخن ابن ولید و گفته ابن بابویه در مورد محمد بن اورمه می‌باشد که طبق نقل نجاشی و کتاب «الفهرست»، قبلاً ذکر گردید. همچنان که در مورد نقل روایت از زرعه فقط، از طریق حسن که سخن «الفهرست» هست، صحیح به نظر می‌رسد. نه گفته یزید سورانی که گفته بود: نقل روایت از زرعه و فضاله هر دو با هم به واسطه حسن می‌باشد و حسین به واسطه وی از این دو، روایت نقل کرده است و همچنین کلام نجاشی که گفته بود: حسین همانند حسن از هر دو، روایت نقل کرده، نمی‌تواند صحیح باشد به‌علتی که قبلاً در معرفی حسن گذشت که سیر اخبار و روایات، شاهد بر قول «الفهرست» می‌باشد» (شوشتری، ۱۴۱۰: ۴۵۹/۳).

هر چند شیخ طوسی اسامی کتب سی گانه را تحت عنوان نام حسین بن سعید مطرح کرده است، اما با توجه به اینکه حسین بن سعید آخر عمر خویش را در قم

سپری نموده و بیشترین نشر و گسترش این کتاب‌ها به واسطه شاگردان وی صورت گرفته، احتمالاً همین علت، سبب شهرت این مجموعه (کتاب‌های سی گانه)، به حسین بن سعید گردیده باشد و لذا محتمل است که این مجموعه حاصل تلاش مشترک هر دو برادر (حسن و حسین) باشد و فقط نشر احادیث آن کتاب‌ها به دست حسین بن سعید انجام شده باشد.

۲-۴- اسامی کتاب‌ها

در تمام کتاب‌های تراجم، به تعداد کتاب‌های حسین بن سعید اشاره شده است اما در بعضی از آنها فقط اسامی کتاب‌های وی آمده است و برخی نیز تمام کتاب‌های او را ذکر نکرده‌اند بلکه به آوردن برخی از آن کتاب‌ها اکتفاء نموده‌اند، ولی نجاشی و شیخ طوسی اسامی کتاب‌ها را به صورت کامل در کتاب خویش آورده‌اند، هر چند در تعدادی از عناوین کتاب‌ها با یکدیگر اختلاف نظر دارند.

در ادامه نام کتاب‌های حسین بن سعید را به نقل از شیخ طوسی در کتاب «الفهرست» می‌آوریم و به اختلافی که بین شیخ و نجاشی در نام برخی کتاب‌ها وجود دارد، اشاره می‌کنیم.

۱. کتاب الوضوء. ۲. کتاب الصلاة. ۳. کتاب الزکاه. ۴. کتاب الصوم. ۵. کتاب الحج. ۶. کتاب النکاح و الطلاق؛ نجاشی هر یک از دو موضوع را به عنوان یک کتاب مستقل در نظر گرفته است. و به صورت دو کتاب، آورده است. ۷. کتاب الوصایا. ۸. کتاب الفرائض. ۹. کتاب التجارات. ۱۰. کتاب الإجازات؛ نجاشی، دو کتاب التجارات و الإجازات را به صورت یک کتاب واحد به شمار آورده است. ۱۱. کتاب الشهادات. ۱۲. کتاب الأیمان و النذور و الکفارات؛ نجاشی، کلمه «الکفارات» را ذکر نکرده است.

۱۳. کتاب الحدود و الدیات؛ نجاشی، این دو موضوع را دو کتاب مستقل محسوب کرده است. ۱۴. کتاب البشارات؛ نجاشی این کتاب را اصلاً ذکر نکرده است. ۱۵. کتاب الزهد؛ کفعمی در کتاب «مجموع الغرائب» با نام «مختصر الزهد» نقل کرده است. ۱۶. کتاب الأشربه. ۱۷. کتاب المکاسب. ۱۸. کتاب

التقیه. ۱۹. کتاب الخمس. ۲۰. کتاب المرّوه و التجمّل؛ نجاشی لفظ «التجمّل» را جزء نام کتاب نیاورده است. ۲۱. کتاب الصيد و الذبائح. ۲۲. کتاب المناقب. ۲۳. کتاب المثالب. ۲۴. کتاب التفسیر؛ نجاشی با عنوان «تفسیر القرآن» آورده است. ۲۵. کتاب المؤمن؛ نجاشی گفته: کتاب «حقوق المؤمنین و فضلهم». و محدث نوری کتاب «ابتلاء المؤمن» نام گزاری کرده است. ۲۶. کتاب الملاحم. ۲۷. کتاب المزار؛ که نجاشی با عنوان «کتاب الزیارات» آورده است.

۲۸. کتاب الدعاء؛ این کتاب در اختیار سید بن طاووس بوده است و نام آن را «کتاب الدعاء و الذکر» معرفی کرده است. ۲۹. کتاب الردّ علی الغالیة؛ نجاشی با اسم «الردّ علی الغلاة» آورده است. ۳۰. کتاب العتق و التدبیر؛ که البته نجاشی لفظ «و المکاتبه» را هم اضافه کرده است.

علاوه بر کتاب‌های مذکور، اثری با نام کتاب «البهار» به حسین بن سعید نسبت داده شده که نجاشی و شیخ طوسی آن را ذکر نکرده‌اند. اولین کسی که این کتاب را به‌عنوان یکی از کتاب‌های حسین بن سعید ذکر کرده است، سید بن طاووس بوده که در کتاب «الیقین» از آن نقل قول کرده است.

همچنین بر پایه پژوهشی جدید، کتابی که با نام «النوادر» چاپ شده و اثر احمد بن محمد بن عیسی قلمداد گردیده، در واقع گزیده و تلفیقی از کتاب‌های سی‌گانه حسین بن سعید است یا لااقل بخش عمده کتاب، اثر اوست، زیرا در اسناد احادیث اثر یادشده، نام افرادی مانند محمد بن فضیل، نصر بن سُوید و فضالة بن ایوب وجود دارد که احمد بن محمد بن عیسی از آنان روایت نمی‌کرده و آنان فقط از مشایخ حسین بن سعید بوده‌اند. لذا احتمال داده می‌شود که این کتاب هم از آثار حسین بن سعید باشد. از کتاب‌های حسین بن سعید فقط نسخه‌های خطی سه کتاب «المؤمن»^۱ و «الزهد»^۲

۱. این کتاب با همین نام «المؤمن» به قلم سید محمد باقر موحد ابطحی «اصفهان» در یک جلد به همت مؤسسه امام مهدی در قم سال ۱۴۰۴ هجری قمری به چاپ رسیده است.

۲. این کتاب سه بار به چاپ رسیده است:

الف. توسط مرحوم میرزا غلام رضا عرفانیان، در سالهای ۱۴۰۰ و ۱۴۰۲ هجری قمری، در شهر قم.

ب. توسط سید جلال الدین علی صغیر، در سال ۱۴۱۳ هجری قمری، در شهر بیروت، انتشارات دار الأعراف للدراسات و النشر.

و «الصوم»^۱ به دست ما رسیده است و یادگار آن محدث بزرگ می باشد و دیگر کتاب های این شخصیت جلیل القدر به همان سرنوشت اصول اربعمائه دچار شده اند.

۳- تربیت شاگردان مروّج و ممتاز

حسین بن سعید در جهت گسترش معارف ناب علوی و ولوی، علاوه بر انتخاب مشایخ مورد اطمینان و أخذ روایت از آنان و تألیف کتب جامع حدیثی، شاگردان بزرگ و مورد وثوقی را نیز انتخاب کرده و با تشکیل جلسات حدیثی، این تراث بزرگ مکتب تشیع را به این بزرگواران و أجلاء علماء شیعه، انتقال داده است. ابتدا طرق به کتب حسین بن سعید را آورده و سپس به توصیف مختصری از سه تن از شاگردان ایشان می پردازیم:

۳-۱- طرق به کتب حسین بن سعید

نجاشی بعد از بیان سیره و زندگی حسن و حسین پسران سعید اهوازی و ذکر کردن کتاب های این دو راوی، می نویسد: «بی شماری از اصحاب ما از طریق های مختلف و زیادی کتاب های حسین بن سعید را به ما خبر و گزارش داده اند. یکی از آنها که با مکاتبه، در جواب نامه من، مرا از این کتاب ها با خبر کرد، ابوالعباس احمد بن علی بن نوح سیرافی بود».

سپس احمد بن علی بن نوح برای نجاشی ۸ طریق به کتاب های حسین بن سعید را تبیین می کند.

از وجود طریق های مختلف و کثیر به کتب های ایشان در می یابیم که این کتاب ها در بلاد و سرزمین های اسلامی به صورت زیاد انتشار یافته بودند و به صورت فراوان در اختیار راغبین و طالبین به علوم آل محمد صلی الله علیه و آله در سرزمین هایی مثل مصر، طبرستان، مشهدالرضا، بصره و قم قرار داشته است.

ج. توسط مهدی غلامعلی، در سال ۱۴۲۶ هجری قمری، در شهر قم، انتشارات دار الحدیث للطباعة و النشر.
 ۱. نسخه خطی «کتاب الصوم» در کتابخانه مرحوم آیت الله حکیم در نجف اشرف موجود است. دوانی، علی، مفاخر اسلام، ۱/ ۶۰.

همچنین در این طریق‌ها کثرت وجود علمای مشهور که اهتمام جدی به کتاب‌های حسین بن سعید داشته‌اند، به چشم می‌خورد. در اینجا ۸ طریق مذکور در جواب نامه‌ای که احمد بن علی بن نوح برای نجاشی فرستاده است را می‌آوریم:

«اما آن طریقی که مورد پذیرش و تأیید اصحاب ما می‌باشد، طریق و سندی است که در آنها احمد بن محمد بن عیسی از آن دو برادر (حسن و حسین)، روایت نقل کرده است:

طریق اول: خبر داد به ما، شیخ فاضل ابو عبدالله حسین بن علی بن سفیان بزوفری در نامه‌ای که برای من نوشت در ماه شعبان سال ۳۵۲ هجری قمری و گفت: خبر آورد برای ما، ابو علی اشعری، احمد بن ادریس بن احمد قمی و گفت: با خبر کرد ما را، احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید به کتاب‌های سی گانه او.

طریق دوم: خبر داد به ما، ابو علی احمد بن محمد بن یحیی عطار قمی و گفت: خبر آورد برای ما، پدرم و عبدالله بن جعفر حمیری و سعد بن عبدالله جمیعاً از احمد بن محمد بن عیسی.

اما آن طریق‌هایی که احمد بن محمد بن خالد برقی، روایت کرده این است:

طریق سوم: حدیث کرد ما را ابو عبدالله محمد بن احمد صفوانی، سال ۳۵۲ در شهر بصره و گفت: حدیث کرد ما را ابو جعفر محمد بن جعفر بن بَطَّه مؤدب و گفت: حدیث کرد ما را احمد بن محمد بن خالد برقی، از حسین بن سعید به کتاب هایش.

طریق چهارم: خبر آورد ما را ابو جعفر محمد بن علی بن احمد بن هشام قمی مجاور و گفت: حدیث کرد ما را علی بن محمد بن ابی قاسم ماجیلویه، از جدش احمد بن محمد بن خالد برقی، از حسین بن سعید به کتاب‌های ایشان.

اما آنچه که حسین بن حسن بن ابان قمی روایت کرده است این طریق است:

طریق پنجم: حدیث کرد ما را محمد بن احمد صفوانی و گفت: حدیث کرد ما را ابن بَطَّه از حسین بن حسن بن ابان، و اینکه حسین بن حسن بن ابان با خط حسین بن سعید به سوی آنان عرضه کرده است و حسین بن سعید مهمان پدر او بوده است و در شهر قم فوت کرده است و او قبل از وفاتش از ایشان شنیده است.

طریق ششم: با خبر کرد ما را علی بن عیسی بن حسین قمی و حدیث کرد مرا محمد بن علی بن فضل بن تمام، و محمد بن احمد بن داود، و ابو جعفر بن هشام که گفتند: حدیث کرد ما را و خبر آورد ما را محمد بن حسن بن احمد بن ولید از حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید.

اما آن طریقی که احمد بن محمد بن حسن بن سکن قرشی بردعی، نقل کرده است، این است:

طریق هفتم: حدیث کرد مرا ابو حسن علی بن بلال بن معاویه بن احمد مَهَلَبی در شهر بصره و گفت: حدیث کرد ما را عبیدالله بن فضل بن هلال طائی در شهر مصر و گفت: حدیث کرد برای ما احمد بن محمد بن حسن بن سکن قرشی بردعی از حسین بن سعید اهوازی در مورد کتاب‌های سی گانه او در مسائل حلال و حرام.

و اما طریق ابو عباس دینوری این چنین است:

طریق هشتم: همانا که عالم شریف ابو محمد حسن بن حمزه بن علی حسینی طبری با خبر کرد ما را در نامه‌ای که نوشت برای ما، به این شرح که ابو عباس احمد بن محمد دینوری حدیث کرده است برای آنها از حسین بن سعید به کتاب‌های او و جمیع تألیفات وی، هنگام برگشت از زیارت حضرت امام رضا علیه السلام در زمان حیات جعفر بن حسن ناصر، در شهر آمل طبرستان سال ۳۰۰ هجری قمری. و گفت: حدیث کرد برای ما حسین بن سعید به تمام مصنفات خود.

ابن نوح گفت: «این طریق (هشتم) نامتعارف است، برای آن مدرک و دلیلی غیر از سخن ابو محمد حسن بن حمزه بن علی نیافتم. بنابراین واجب است که از هر نسخه‌ای به طریقی که صاحب نسخه نقل کرده، روایت شود، و روایتی بر روایت دیگر و نسخه‌ای بر نسخه دیگر حمل نشود تا اختلاف واقع نگردد» (نجاشی، ۱۴۰۸: ۵۸).

۳-۲- شاگردان حسین بن سعید

۳-۲-۱- احمد بن محمد بن عیسی

احمد بن محمد بن عیسی اشعری، محدث امامی در سده سوم هجری قمری و از شاگردان امام جواد و امام هادی علیه السلام بود. وی در شمار بزرگان اهل قم محسوب می‌شود.

نجاشی او را «شیخ القمیین» و «وجه الاشاعره» خوانده است (همان). علامه جلی می‌گوید: وی از راویان مورد وثوق شیعه و به‌عنوان شیخ و بزرگ قم مطرح بوده است. او در مقام علم و دانش نیز توفیقات فراوان کسب کرد، آنچنان که به‌دلیل شخصیت علمی و فقهی خود، بر مسند فقیه شهر تکیه زد و بدین‌وسیله پاسخ‌گوی پرسش‌های فقهی مردم نیز گشت.

احمد بن محمد بن عیسی در بخش نقل روایت و حدیث نیز خوب درخشیده، به‌طوری که بنا به گفته آیت الله خوئی بیش از ۲۲۹۰ مورد روایت نقل نموده است. وی ضمن بهره‌مندی از محضر درس استادش حسین بن سعید با کسب اجازه از او به نقل روایت و حدیث پرداخته است که شمار روایات او از استادش به بیش از ۲۶۰ مورد می‌رسد (خوئی، ۱۴۰۳: ۳۰۱/۲).

۳-۲-۱- حسین بن حسن بن ابان

او نیز یکی از راویان حدیث است که از محضر استاد خود حسین بن سعید بهره فراوان برده است. شیخ طوسی در توضیح شخصیت او گفته است: از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام بوده و حضرتش را درک کرده است، ولی اینکه از امام به‌صورت مستقیم نقل روایت کرده یا نه؟ نامعلوم است (طوسی، ۱۴۷۱: ۳۹۸)، و شاید به همین علت است که شیخ طوسی مجدداً نام وی را در میان کسانی که از امام مستقیماً روایت نکرده‌اند نیز می‌آورد (همان). آیت الله سید احمد مددی در این زمینه می‌گوید:

«حسین بن حسن بن ابان را درست نمی‌شناسیم ولی در قم عنوانی داشته است. عنوانش هم این بوده است که کتب حسین بن سعید را برای قُمی‌ها نقل کرده است و سرش هم این بوده است که حسین مهمان پدر ایشان در قم بوده است و بلا اشکال مجموعه نقل شده از ایشان در قم معروف بوده است. مثلاً ابن ولید که نقاد حدیث است از این نسخه نقل می‌کند. علاوه بر این شیخ طوسی نیز در توضیح شخصیت حسین بن حسن گفته است: او از تمام کتاب‌های حسین بن سعید روایت کرده است، که این نیز تأیید و بلکه دلیلی دیگر بر این است که حسین بن حسن بن ابان بیش از سایر شاگردان از حضور استاد، استفاده کرده است.»^۱

۱. ولی آنچه که از نرم افزار درایة النور برداشت می‌شود این است که عدد نقل او کمتر از عدد نقل روایت

۳-۲-۳- علی بن مهزیار اهوازی

علی بن مهزیار اهوازی دورقی، فقیه، محدث و از بزرگان و سرشناسان شیعه در اوایل قرن سوم قمری است. شیخ طوسی می‌گوید: «او دانشمندی مورد اعتماد و دارای اعتقادی راسخ و صحیح بود و از اصحاب امام جواد و امام هادی علیهما السلام نیز به حساب می‌آمد».

وی نزد امامان شیعه جایگاه والایی دارد و از جانب امام هادی علیه السلام نیز وکالت داشته است و توقیعاتی از طرف امام درباره‌ی درستی و درست‌کاری وی برای شیعیان صادر شده است. امام جواد علیه السلام در نامه‌ای او را ستوده است. تعداد روایات علی بن مهزیار در کتب اربعه ۶۹۴ حدیث است که ۴۶ روایت آن از حسین بن سعید می‌باشد.

۴- حضور فعال در انتقال تراث دیگران

حسین بن سعید، علاوه بر اینکه احادیث زیادی را نقل کرده است، ناقل کتب راویان و بزرگان دیگر نیز بوده است. البته در برخی موارد، ناقل «اصل» بوده است. برای اثبات این مطلب، به جستجو در کتب ثمانیه رجالی معروف (رجال نجاشی، رجال و فهرست شیخ طوسی، رجال کشی، رجال غضائری، رجال ابن داود و خلاصه الأقوال علامه حلی)، پرداختیم و این نتایج را به دست آوردیم:

۱. حسین بن سعید ناقل ۱۱ کتاب از کتاب‌های حدیثی راویان و بزرگان اصحاب بوده است.

۲. حسین بن سعید، دو کتاب را از خود مؤلف کتاب، و بقیه را از اساتید بزرگ خود یعنی فضاله بن ایوب (یک مورد)، نضر بن سوید (سه مورد)، حماد بن عیسی (چهار مورد) و از برادرش حسن بن سعید (یک مورد) نقل کرده است.

۳. تمام این ۱۱ کتاب را فقط برای احمد بن محمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است که این نشان دهنده‌ی جایگاه والای احمد بن محمد بن حسین بن سعید است و همچنین نشان دهنده‌ی عظمت علمی و شخصیت ممتاز حسین بن سعید است که چنین

شاگردانی تربیت کرده که از راویان برجسته و از اصحاب امام جواد و امام هادی علیهما السلام بوده و از بزرگان قم به‌شمار می‌آید.

ما در اینجا نام کتاب‌هایی که حسین بن سعید نقل کرده، طریق دست یافتن وی به آن کتاب‌ها، و اگر توصیفی ذیل کتاب در مورد مؤلف آمده است را می‌آوریم:

۴-۱- کتاب حمید بن مثنی

او شخصیتی ثقه و از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام است. کتاب ایشان را حسین بن سعید از فضالة بن ایوب برای احمد بن محمد بن عیسی نقل نموده است.

۴-۲- کتاب ربیع بن عبدالله

ایشان شخصیتی ثقه و از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام است و شاگرد ویژه فضیل بن یسار است. این کتاب (یا اصل ۹۲) را حسین بن سعید از حماد بن عیسی برای احمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است.

۴-۳- کتاب قاسم بن سلیمان

طریق نجاشی و شیخ طوسی: کتاب وی را حسین بن سعید از نصر بن سوید برای احمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است.

۴-۴- کتاب قاسم بن عروه أبو محمد

او از راویان امام صادق علیه السلام است. طریق نجاشی: کتاب وی را حسین بن سعید از نصر برای احمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است.

طریق شیخ طوسی: کتاب وی را حسین بن سعید از قاسم بن عروه برای احمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است.

۴-۵- کتاب قاسم بن محمد جوهری

ایشان اصالتاً اهل کوفه است ولی ساکن بغداد بوده و از حضرت موسی بن جعفر علیه السلام روایت نقل کرده است. طریق نجاشی و شیخ طوسی: کتاب وی را حسین بن سعید از قاسم بن محمد برای احمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۷۱).

۴-۶- کتاب ابراهیم بن عمر الیمانی

طریق شیخ طوسی: او دارای «اصل» است که حسین بن سعید آن را از حماد بن عیسی برای احمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است (طوسی، ۱۴۷۱: ۲۲).

۴-۷- کتاب حسین بن مختار

طریق شیخ طوسی: کتاب وی را حسین بن سعید از حماد برای احمد بن محمد نقل کرده است (همان: ۱۴۱).

۴-۸- کتاب حریز بن عبدالله سجستانی

او اصالتاً اهل کوفه و فردی ثقه و مورد اطمینان علماء است. طریق شیخ طوسی: کتاب‌های او را حسین بن سعید از حماد بن عیسی برای احمد بن محمد نقل کرده است (همان: ۱۶۳).

۴-۹- کتاب زرعه بن محمد حضرمی

طریق شیخ طوسی: برای او «اصل» است که آن را حسین بن سعید از برادرش حسن بن سعید برای احمد بن محمد نقل کرده است (همان: ۲۱۰).

۴-۱۰- کتاب نصر بن سوید

طریق شیخ طوسی: کتاب وی را حسین بن سعید از نصر بن سوید برای احمد بن محمد نقل کرده است (همان: ۴۸۱).

۴-۱۱- کتاب یحیی بن عمران حلبی

طریق شیخ طوسی: کتاب وی را حسین بن سعید از نصر بن سوید، از یحیی بن عمران برای احمد بن محمد نقل کرده است (همان: ۵۰۱).

نتیجه‌گیری

در این مقاله با بررسی زندگی و فعالیت‌های علمی حسین بن سعید اهوازی به نقش

وی در انتقال تراث امامیه به‌عنوان یکی از منابع استنباط احکام شرعی پرداختیم و این نتایج را به‌دست آورده‌ایم:

۱. حسین بن سعید از راویان ممتاز و فقیهی پرتلاش در نقل احادیث معصومین علیهم‌السلام است. ایشان با حساسیت ویژه در انتخاب اساتید برجسته و راویان بزرگ، تلاش کرده تا نقش خویش را در دریافت معارف ناب اهل بیت علیهم‌السلام از مشایخ معتبر و طرق صحیح که چند تن از آنان جزء اصحاب اجماع می‌باشند، به‌خوبی ایفاء کند.

۲. روش تألیف ایشان در تدوین مجموعه حدیثی، شیوه‌ای نوآورانه بوده است و تألیفات حسین بن سعید که سی کتاب در سی عنوان است به‌عنوان شاخص در تصنیفات و مجموعه‌های روایی مثال زدنی است به‌گونه‌ای که کتاب‌های دیگران حتی استاد او، صفوان بن یحیی را با کتاب حسین بن سعید سنجیده‌اند.

تألیفات وی به‌عنوان یک جامع نگار علوم حدیثی اعتبار بالایی در بین علماء و بزرگان دین دارد و روایات نقل شده توسط ایشان مورد قبول و عمل فقهاء و اجلاء اصحاب می‌باشد.

نجاشی می‌نویسد: کتاب‌های پسران سعید گران‌قدر و نیکوست و مورد عمل صاحبان فتوا است. شیخ صدوق هم در مورد جایگاه رفیع کتاب‌های وی می‌گوید: کتب ایشان در شمار کتاب‌های مشهور قرار دارد و روایات آن کتب، مورد تکیه گاه علماء و منبع و محل رجوع بزرگان و محدثین بوده است

۳. حسین بن سعید به‌عنوان یک میراث‌بان مکتب تشیع با انجام سفرهای متعدد به مراکز مهم علمی زمان خود، همچون بغداد، کوفه، روایات گهربار اهل بیت را به شاگردان ممتاز و علمای بزرگ در قم و اهواز که هر یک صاحبان آثار متعددی هستند، انتقال داده است. مجموعه‌های روایی بزرگ همچون کتب اربعه، مرهون زحمات و تلاش‌های او در دریافت روایات از اساتید و مشایخ بزرگ و تحویل آنها به بزرگان و عالمان دینی است.

۴. وی علاوه بر اخذ روایت از اساتید برجسته و نقل آن به شاگردان ممتاز، در انتقال کتب دیگر از علماء و راویان بزرگ علوم حدیثی که ۱۱ کتاب بوده حضور فعالانه داشته است.

کتاب نامه

۱۶۱

نقش حسین بن سعید در انتقال اثرات امامیه

۱. قرآن کریم.
۲. ابن داود حلّی، حسن بن علی، رجال ابن داود، تحقیق، سید محمد صادق بحر العلوم، انتشارات مطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۹۲.
۳. ابوالفرج محمد بن اسحاق ندیم معروف به ابن ندیم، الفهرست، تحقیق و تعلیق، یوسف علی الطویل، انتشارات دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۱۶.
۴. إربلی، علی بن عیسی، كشف الغمّة فی معرفة الأئمّه، تصحیح، سید هاشم رسولی محلاتی، چاپ اول، انتشارات دارالکتب الاسلامی، بیروت، ۱۴۰۱.
۵. اردبیلی غروی، محمد بن علی، جامع الرواة وازاحة الإستباهات عن الطریق و الأسناد، انتشارات کتابخانه مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۳.
۶. جاحظ، عمرو، البیان و التبیان، به کوشش، حسن سندویی، قاهره، ۱۳۵۱.
۷. حسین بن سعید اهوازی، کتاب الزهد، تحقیق، مهدی غلامعلی، چاپ اول، انتشارات دارالحدیث، قم، ۱۳۸۴.
۸. — تحقیق و تنظیم، میرزاغلامرضا عرفانیان، بی تا، بی جا.
۹. حلّی، حسن بن یوسف بن علی بن مطهر، خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال (رجال العلامة الحلّی)، تصحیح، سید محمد صادق بحر العلوم، چاپ اول، انتشارات شریف رضی، قم، ۱۴۰۲.
۱۰. حلّی، سید ابن طاووس، رضی اللّٰه عنہ، مهج الدعوات و منهج العبادات، چاپ اول، انتشارات دارالذخائر، قم، ۱۴۱۱.
۱۱. — الیقین، بی جا، بی تا.
۱۲. خوئی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، چاپ سوم، انتشارات مدینه العلم، قم، ۱۴۰۳.
۱۳. داوری، مسلم، اصول علم الرجال بین النظرية و التطبيق، تحقیق، محمد علی معلم، چاپ اول، قم، ۱۴۱۶.
۱۴. دوانی، علی، مفاخر اسلام، چاپ دوم، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.
۱۵. سبحانی، جعفر، موسوعة طبقات الفقهاء، چاپ اول، تحقیق و نشر، انتشارات مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، بی تا.
۱۶. شوشتری، شیخ محمد تقی بن کاظم، قاموس الرجال فی تحقیق الرواة الشیعة و حدیثهم، چاپ دوم، انتشارات مؤسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۱۰.
۱۷. صدوق (ابن بابویه قمی)، ابو جعفر محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، تحقیق، لى اكبر غفارى، انتشارات مؤسسه نشر اسلامی، قم، بی تا.
۱۸. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، الفهرست، تحقیق، موسسه نشر الفقهاء، چاپ اول، انتشارات مؤسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۷۱.
۱۹. — اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)، تحقیق، سید مهدی رجائی، چاپ اول، انتشارات مؤسسه آل البيت، قم، ۱۴۰۴.
۲۰. — رجال الطوسی، تحقیق، جواد قیومی، چاپ اول، انتشارات موسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۱۵.
۲۱. — العبدہ فی الأصول، چاپ اول، ناشر، محمد قی علاقبندیان، قم، بی تا.

۲۲. عکبری بغدادی معروف به شیخ مفید، ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان، الاختصاص، تحقیق، علی اکبر غفاری، انتشارات مؤسسه نشر اسلامی، چاپ هارم، قم، ۱۴۱۴.
۲۳. مامقانی، شیخ عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، انتشارات مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
۲۴. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی، رجال النجاشی (فهرس أسماء مصنفی الشیعه)، چاپ اول، انتشارات دارالأضواء، بیروت، ۱۴۰۸.
۲۵. نرم افزار «درایة النور»، مرکز کامپیوتری علوم اسلامی نور.
۲۶. نرم افزار «جامع فقه اهل بیت علیهم السلام»، مرکز کامپیوتری علوم اسلامی نور.